

ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АПАРАТ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ ЯК РІЗНОВИДУ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Дроздовська О.М. (м. Запоріжжя)

Анотації

Масова свідомість – один із видів суспільної свідомості, найбільш реальна форма її практичного існування та втілення. Це особливий, специфічний вид суспільної свідомості, який характерний неструктурованій кількості людей – масам. В масовій свідомості відбиваються знання, уявлення, норми, цінності та зразки поведінки, які притаманні з тих чи інших обставин сукупності індивідів – масам. Вони з'являються в процесі спілкування людей між собою і спільного сприйняття ними соціально-політичної інформації. В роботі автор прагне розкрити сутність поняття „масова свідомість”, її специфіку, визначити основні характеристики, механізми функціонування, структуру, на основі досліджень вчених показати співвідношення масової свідомості та категорій свідомості.

This article deals with mass consciousness, one of kind of the social consciousness. This is a special, specific kind of the social consciousness, which is characteristic for no structure number of the people – mass. The article described an essence of the conception «a mass consciousness», its specific, definitions the main characteristics, the mechanisms of the functions, its structure. The author describes in the detail correlation between the mass consciousness and the category of the consciousness.

Ключові слова

МАСА, КОМУНІКАТИВНА ВЗАЄМОДІЯ, СОЦІАЛЬНІ ОРІЄНТИРИ, СВІДОМІСТЬ МАС, СФЕРИ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ, МАСОВІЗАЦІЯ, ДУХОВНІ ЦІННОСТІ, СУСПІЛЬНО – ПСИХОЛОГІЧНА СФЕРА, НЕКЛАСИЧНА СПІЛЬНОСТЬ, РАЦІОНАЛЬНИЙ РІВЕНЬ, СОЦІАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ, СУБ'ЄКТ, МАСОВА ПСИХОЛОГІЯ, РЕВОЛЮЦІЯ МАСОВОЇ САМОСВІДОМОСТІ.

Вступ

Скільки існує людство, стільки і намагаються філософи різних часів розгадати секрети сутності людини, адже вона найбільш таємничий об'єкт. Відомо, що „людина є мікрокосм, мініатюрна модель макрокосмосу: у ній, як у дзеркалі, відображаються всі складності й протиріччя великого світу” [1, с.115]. Щоб зрозуміти людину, треба, перш за все, пізнати її душу, логіку її поведінки, що є наслідком того, як людина мислить, яким є її розуміння буття, тобто, якою є її свідомість. В наш час інформаційних технологій набуває актуальності тема, яка понад сто років непокоїть філософську думку. Це – масова свідомість, завдяки якій змінюється наше життя. Що ж це за феномен, до якого звертаються вчені та які досі не дали їй чіткого визначення? Безсумнівно, масовій свідомості у структурі суспільної свідомості належить важливе місце.

Сучасне суспільство породжує новий тип масової свідомості. В умовах пізнання людиною багатогранності світу вона поступово набуває певною мірою рис науково-практичного відображення дійсності, яке сполучає і побутове, й ідейно-теоретичне. Історія вивчення масової свідомості досить складна й суперечлива. Проблема реальної „масової свідомості” та її особливого носія, „масової людини”, виникає в житті, а потім і в науці на рубежі XVIII - XIX століть. До XVIII століття включно панували концепції, згідно з якими суспільство являє собою скупчення автономних індивідів, які діють самостійно, керуючись власним розумом і почуттями. Хоча масовізація громадської думки починалася й раніше. До певного часу вона носила локальний характер. Це було пов'язане з недостатньою щільністю розселення людей. Неможливо спостерігати дійсну „масову” свідомість у суспільстві, населення якого розселено винятково **по невеликих селах і містах**. Окремі спалахи щодо масової психології стали спостерігатися в міру розростання середньовічних міст. Однак це були лише попередні форми, початок масовізації. На рубежі XVIII - XIX століть ситуація кардинально змінилася. Промислова революція й урбанізація привели до появи масових професій. Зменшення долі ремісництва і зростаюче збільшення виробництва неминуче вели до деіндивідуалізації людини, до типізації її психіки, свідомості й поведінки. Відбувалося розростання великих міст і посилення міграції в них людей з аграрних провінцій. Відповідно, йшла стихійна великомасштабна соціальна реформа, початковий етап якої саме й характеризувався деструктуризацією звичних психологічних типів і появою нових. Отож, стало очевидним виявлення принципово нового явища, яким і зайнялася наука. В науковій літературі словосполучення „масова свідомість” стало зустрічатися, починаючи із середини XIX століття. Воно особливо поширилося до кінця даного сторіччя, хоча носило ще описовий, скоріше образний характер, в основному лише підкреслюючи масштаби психологічних явищ, що проявлялися. До цього взагалі переважало узагальнене поняття „психологія мас”. Твори Г. Тарда, Г. Лебона, Ш. Сігеле й У. Макдауголла, які вважаються класичними, з'явилися на рубежі XVIII - XIX століть і присвячені окремим конкретним проявам психології мас (насамперед, психології юрби), носили лише почасти психологічний, а більше загальносоціологічний і навіть науково-публіцистичний, ніж аналітичний характер. Більш-менш визначене вживання поняття „масова свідомість” у якості спеціального наукового терміна почалося лише в 20 - 30-і роки XX сторіччя, хоча й тоді нечасто згадувалось і мало різноманітні трактування. Потім настала тривала пауза в дослідженнях. У західній науці це визначалося тим, що масова психологія як така стала зникати: суспільство структурувалося, а культ „вільного індивіда” домінував в індивідуальній психології. Колишні маси немов би „розсипалися”, перетворилися, за Д. Рісменом, в „юрби самотніх”. Тому спроби вивчення феномена мінімізувалися. Отож, західні дослідники так і не змогли домовитися про зміст поняття „маси”, яке

лежить в основі дослідження масової свідомості. У вітчизняній науці склалася інша, хоча й багато в чому аналогічна ситуація. Структурування суспільства за соціально-класовою ознакою привело до абсолютизації класової психології. Вона підмінила собою і масову, і індивідуальну свідомості. Відповідно, і тут масова психологія, як така, зникла з поля зору дослідників. У другій половині 60-х років ХХ сторіччя поняття «масова свідомість» пережило друге народження у вітчизняному суспільствознавстві, хоча це був короткочасний період. Лише починаючи із другої половини 80-х років, можна відзначити новий приплив дослідницького інтересу до даного феномена.

Мета статті

- дослідження стану масової свідомості на сучасному етапі, аналіз сутності даного явища.

Обговорення проблеми

Проблема масової свідомості є досить актуальною, про що свідчить солідний обсяг публікацій, присвячених цій тематиці. І все ж „питання це було і залишається одним із найважчих для мислителів всіх століть і народів. Якої-небудь чіткої відповіді на питання, що ж таке маса й масова свідомість, можна із упевненістю сказати, немає й донині.” (2,66) Виділимо кілька напрямків досліджень, які велися в різні часи.

Релігійний. За основу масової свідомості приймалася пануюча в даному суспільстві релігія, яка складала основний світоглядний стрижень. Відповідно, під масою розумілася вся сукупність віруючих, а структура відповідала ієрархічній організації церкви. **Національний.** Для класифікації й виділення масової свідомості використовувалася національна ознака. Нація – це маса, національна свідомість є масова свідомість. **Державний,** коли за основу масової свідомості бралась належність до однієї держави. Її громадяни – маса, і їхня самосвідомість – масова свідомість. **Класовий** підхід, розповсюджений марксизмом. Клас – це маса, класова свідомість є масова. У всіх цих підходах простежується приблизно однакова структура масової свідомості: вожді, керівники, знані авторитети плюс маса. **Елітарний** підхід. У його основі лежала теза про те, що поняття „маса” треба шукати в порівнянні з поняттям „еліти”, і поняття „масова свідомість” порівнювалась з поняттям „елітарна свідомість”. Масова свідомість тут як другорядна. Існують й інші підходи та спроби визначити і структурувати масову свідомість: 1) за суб’єктом відбиття, у якості якого є маса (представники цього підходу - Б. Грушин, М. Кирилов та інші); 2) за об’єктом масової свідомості, а саме: а) структурування масової свідомості за різними орієнтаціями людей: соціально-культурною, повсякденною і соціально-інституційною (О. Вишняк, Л. Чечело та ін.); б) структурування масової свідомості, за основу якої пропонувалося взяти внутрішню структуру психічних процесів особистості й виходити з того, що існуючі в масовій свідомості установки з’єднують у собі когнітивний (розумовий), афективний (емоційний), конативний (поведінковий) рівні (М. Сміт, Д. Креч, Р.

Крачфілд та ін.). Для більш практичної типології масової свідомості дослідниками пропонувались змістовно-аналітичні й оціночно-політичні критерії. Як приклад: російськими політиками ХХ століття виділялись такі різновиди масової політичної свідомості, як свідомість „освічена” і „темна”, „прогресивна” і „реакційна”, „задоволена” і „незадоволена”. Пізніше вченими і політиками **відбувся** розподіл варіантів, що знаходились в різних відношеннях до офіційних позицій, структур влади та символів пропаганди (скажімо, „критична” або, навпаки, „конформістська” масова свідомість). Треба сказати, що як у зарубіжній, так і вітчизняній науковій літературі, яка присвячена явищам масовізації психіки та масової психології, все ж досі немає вагомих робіт, в яких би докладно розглядалась психологія масової свідомості. Погляди, які зараз існують у науці, можна об’єднати в два основних варіанти. З одного боку, масова свідомість – це форма суспільної свідомості, яка помітно проявляється лише в бурхливій, динамічній періоді розвитку суспільства. У звичайній, стабільній періоді розвитку масова свідомість функціонує на малопомітному побутовому рівні. При цьому включає різні типи свідомості: класичних груп, соціально-професійного характеру, буденну свідомість. З іншого боку, масова свідомість є достатньо самостійним феноменом. Тоді це свідомість певного соціального носія – «маси». Вона існує поряд зі свідомістю класичних груп. Виникає як відтворення, переживання та усвідомлення діючих у значних соціальних масштабах обставин. Особливо важливий вклад в розробку методології вивчення масової свідомості, в характеристику її змістовних компонентів і визначення принципів і критеріїв її виділення в особливу категорію відтворення суб’єктивного світу внесли такі вчені, як Б.Грушин, Г.Ділігенський. Ці автори переконливо аргументують необхідність виділення масової свідомості як особливого виду суспільної свідомості, яка має свої власні характеристики і закономірності функціонування. Кілька десятиліть вони та інші вчені продуктивно працювали в цьому напрямку. Проте в той час одиниці мали сміливість на свій страх і ризик починати вивчення цього складного соціального феномена. Чимало цінних зауважень з даної проблеми можна знайти у працях І.Бойченка, Т.Науменко, Я.Любимого, Н.Кукушкіної, Л.Насонової, М.Кирилова та інших авторів. Дослідник Д.Ольшанський зазначає, що „масова свідомість – емоційна, мозаїчна, рухлива й змінна, завжди конкретна, неоднорідна, аморфна, суперечлива, лабільна, нестійка й розмита. Це – своєрідний позаструктурний „архіпелаг” в соціально-груповій структурі суспільної свідомості, утворення не стійке, а ніби „плаваючи” у складі більш широкого цілого. Це особлива, ніби „надгрупова” свідомість. Вона являє собою ситуативну похідну від суспільної свідомості і трактується як сукупність свідомостей основних груп, які утворюють соціальну структуру суспільства, але з уже зруйнованими межами всередині такої свідомості.” [3, с.78] „Масова свідомість фіксує всі структурно-змістовні елементи суспільної свідомості, однак вона все ж не є простою „копією”

останньої. Їй притаманна власна структура, „атомарним” елементом якої є переконання як суб’єктивна, практична форма синтезу ідеології (теорії) та соціальної психології в свідомості масового індивіду” [4, 105]. На думку О. Уледова, „масова свідомість – це сукупність духовних утворень, які належать цілим класам, соціальним групам суспільства. Вона є реальною свідомістю великих суспільних груп.” Це „свідомість, яка розповсюджена серед представників тої чи іншої соціальної групи або суспільства в цілому. Масову свідомість буде правомірно розглядати, як найважливішу форму виявлення реальної свідомості суспільства, яке зумовлює мотиви діяльності та поведінки людей. За станом масової свідомості (пануючої в суспільстві, атмосфері, настрої, громадській думці) можна робити висновок про суспільну свідомість в певний історичний період розвитку даного суспільства” [5, с.171-172]. Як зазначається у „Філософському словнику” під редакцією І. Т. Фролова, масова свідомість – це „суспільна свідомість мас (класів, соціальних груп) конкретного суспільства, що відображає умови їх повсякденного життя, потреби, інтереси. Масова свідомість містить у собі розповсюджені у суспільстві ідеї, погляди, уявлення, ілюзії, соціальні почуття людей. У ній переплітаються буденно - психологічний і теоретико-ідеологічний рівні суспільної свідомості, хоча реальна наявність теоретико - ідеологічних елементів та їхня питома вага в масовій свідомості залежать від історичних обставин і ступеня розвитку мас як соціального суб’єкта” [6, с.265]. Отже, спробуємо з’ясувати, що таке масова свідомість, які її основні характеристики, структура, механізми функціонування, специфіка.

Основні характеристики масової свідомості

Зі змістовної точки зору в масовій свідомості закарбовані знання, уявлення, норми, цінності і зразки поведінки, які поділяє якась сукупність індивідів – маса. У своїй книзі „Масова свідомість” Б. Грушин розглядає цей тип свідомості, даючи достатньо повну характеристику маси як неklasичної спільності людей. Він виділив ряд конкретних її ознак: аморфний тип цілісності, імовірний характер виникнення, ситуативність появи та існування. Головною її ознакою є латентність, скритність механізму її зародження і розпливчастість вихідних ознак. Другою особливістю є ірраціональність, точніше особливий характер раціональності, який не природний вхідній класичній формі, який проявляється в протирічності, „розірваності”, фрагментарності, нахилам до алогізмів, функціонуванню на рівні підсвідомості (вплив, „зараження”) [7, с.254]. Масова свідомість - це процес комунікативної взаємодії індивідуальних свідомостей, який спирається на ціннісну, нормативну структуру цієї комунікації, певну категоріальну мережу соціального мислення мас. Суб’єктами і творцями масової свідомості є всі члени суспільства – індивіди, об’єднані різними груповими, соціальними зв’язками. Простором, в якому вона формується та існує, є духовне життя людини в усіх різновидах її прояву, взаємодія індивідуальних

свідомостей, що відбуваються у процесі спілкування людей та отримання ними соціальної інформації. Як суб'єкти і творці, люди є одночасно і як індивіди, і як члени масових діючих в масштабах всього суспільства спільностей – в цьому полягає специфічна діалектика даного виду суспільної свідомості. Визнання індивідів суб'єктом масової свідомості не означає ототожнення цієї свідомості з індивідуальною. Далеко не весь зміст свідомості людей, які утворюють масу, входить до свідомості цієї маси. В ньому відтворені лише ті знання, уявлення норми, цінностей, переконання, які є спільними, типовими для даної сукупності індивідів. Для зародження і функціонування масової свідомості зовсім не обов'язкова спільна діяльність членів спільноти („маси”), що традиційно вважається обов'язковим для появи групової свідомості. Масовій свідомості, як вважають дослідники, характерно: по-перше, соціальна типовість компонентів, які утворюють її; по-друге, їх визнання, санкціонування тією чи іншою масовою спільністю. Двоєдина – одночасно індивідуальна і груповая – природа суб'єкта масової свідомості означає, що вона існує і проявляється на двох основних рівнях: а) в соціальних типах особистості; б) у свідомості великих соціальних груп – класів та інших масових спільностей. Проблема аналізу масової свідомості, спроби здійснити реальні її заміри ускладнюються протирічливістю цього феномену. У масовій свідомості завжди присутні різкі, часто не сумісні погляди та уявлення. Поряд з прогресивними, передовими ідеями можуть зустрічатись негативні реакції, консервативні настрої. Адже, масова свідомість формується не лише під дією досягнень, прогресивних реалій життя, а й тих труднощів, прорахунків, помилок, негативних явищ, які є.

Структура масової свідомості

Сьогодні питання структурування масової свідомості є найменш розробленим, хоча вирішення його нині надзвичайно актуальне, оскільки, знаючи структуру й розуміючи механізми функціонування масової свідомості, можна регулювати процес впровадження в масову свідомість цінностей і уявлень. Вирішити проблему зі структуруванням масової свідомості зовсім не можливо, поки не вирішене питання про те, що є сама масова свідомість. Дослідник П. Сергієнко вважає, що структура масової свідомості „не має чіткої системи елементів, „блоків”, „частин”. І все ж різні формування масової свідомості мають різну ступінь систематизації. Наприклад, масова політична свідомість більш систематизована ніж, скажімо, масова моральна свідомість” [8, с.112].

На думку дослідника Я. В. Любимого, основні складові елементи масової свідомості, які пов'язані в певні структури, це такі **конституенти**, як потреби, соціальні орієнтири, установки, цінності, ідеали, знання, очікування, почуття, емоції, самопочуття мас, життєві плани та інтенції індивідів, їх самооцінка, індивідуальні та колективні архетипи свідомості, міфологічні зрізи свідомості. Вони утворюють в своїх взаємозв'язках як би змістовні форми, канву, якою проходить соціальна інформація.

„Структура вплетеної в реальне соціальне буття масової свідомості дуже складна і різноманітна, багат шарова і багаторівнева. Поверхові шари свідомості змінюються більш радикальним чином і більш швидкими темпами, глибинні ж шари свідомості змінюються повільніше і в незначній мірі. Найбільш консервативними із цих конститuentів є глибинні антропологічні архетипи свідомості” [9, с.112]. Як вважає Я.Любимий, масова свідомість включає основний (первісний) емоційно-дієвий і вторинний, раціональний рівні. В основі масової свідомості, як правило, лежить яскраве емоційне переживання якоїсь соціальної проблеми, що виявляє спільну занепокоєність. Це може бути війна, революція, криза тощо. В середині раціонального рівня відрізняють три основних блока: 1) соціальних очікувань людей; 2) швидко змінних думок, настроїв людей; 3) соціально-політичних цінностей. Раціональний рівень масової свідомості, як правило, є відображенням розповсюдження через чутки чи офіційні засоби масової інформації „масово необхідних” відомостей. Структура сприйняття соціальної інформації масовою свідомістю змінюється не настільки швидко, як це може здатися на перший погляд. Одні, більш поверхневі, структури сприйняття соціальної дійсності й самосприйняття соціального суб'єкта можуть перетерпіти зміни, якщо для цього дозріли відповідні передумови, протягом одного-двох або декількох років. Інші, більш глибокі, структури функціонування масової свідомості й самосвідомості можуть змінюватися не інакше як при переході історичної естафети від одного покоління людей до іншого від батьків до дітей. Треті, ще більш глибокі структури свідомості великих груп людей змінюються при переході від однієї історичної епохи до іншої. Четвертий, фундаментальний, шар структур свідомості визначається якістю історичних культур і цивілізацій і змінюється лише після того, як він вичерпає себе протягом століть або тисячоліть. І, нарешті, п'ятий шар структур свідомості, його ключові архетипи, властиві людині як вінцю космічної еволюції, якщо й змінюються, то повільно й поступово позначаючи завершення процесу антропогенезу й удосконалення людської природи взагалі. Чим більш глибокий рівень соціальної реальності розглядається, тим більше проявляються механізми соціальної саморегуляції, які виражаються в глибинних антропологічних й соціокультурних структурах і архетипах свідомості людей, а також відповідній їй цілісній свідомості діяльності великих соціумів.

Механізми функціонування масової свідомості

Щоб мати змогу аналізувати генезис та процеси функціонування масової свідомості, треба постійно мати на увазі конкретні особливості суб'єкта масової свідомості, його зміст, умови виникнення, вплив. Вирішення цього завдання пов'язане з розглядом різних макроформ, в яких існує, функціонує та розвивається масова свідомість – типу масових настроїв і, частково, громадської думки. Такі макроформи є своєрідними „ядрами” тих чи інших „полів” масової свідомості. Як свідчить аналіз, масова свідомість формується і розвивається під впливом суспільного

буття, дійсності всіх сторін життя суспільства. Однак вона має і ряд своїх специфічних механізмів формування і розвитку. Західні соціологи вважають, що масова свідомість - результат діяльності засобів масової інформації, інститутів масової культури. Логічно висловити, що формування будь-якого типу масової свідомості залежить, як від зовнішнього впливу, так і від характеристик, що складаються стихійно, її інтелектуального та емоційного потенціалу. Масова свідомість може виникнути і як безпосередній підсумок діяльності соціальних інтересів (в першу чергу, пропагандистських) або ж як побічний продукт діяльності, розрахований на вирішення зовсім інших завдань. Значну увагу питанню функціонування масової свідомості у своєму дослідженні приділив Я. Любимий. Він зазначає: „У стані і розвитку масової свідомості можна виділити дві крайні точки. **По-перше**, такий стан, коли рівень її культури і духовності невинний і в ньому в повній мірі діють механізми підсвідомості і стихійності, що описав З.Фрейд. В цьому стані і на цьому рівні розвиток масової свідомості дуже схильний до маніпуляції ззовні, в ній діють конфронтаційні стереотипи і міфи, сильне відчуження і самовідчуження індивідів. **По-друге**, можна виділити більш розвинений стан масової свідомості, при якому вона набуває більшої організованості, консолідації, чинить опір маніпулюванню ззовні, кристалізує власну внутрішню структуру, прагне до високої культури і духовності, все в більшій мірі діє в контексті всієї сукупності суспільних зв'язків на принципах соціального інтелекту. Наше суспільство переживає зараз революцію масової самосвідомості, яка протікає нерівномірно, з протиріччями між різними її шарами, соціальними групами, окремими індивідами” [9, с.116]. У своїй роботі Я. Любимий називає механізми функціонування масової свідомості, а це ідеалізація, витіснення і перенесення.

Ідеалізація. Підняття в ранг офіційної політики ідеалізації існуючої соціальної ситуації разом з методами управління економікою і політикою, з одного боку, і витіснення всіх провалів, негативних явищ і найактуальніших проблем суспільства із сфери суспільної свідомості, що ставить соціальний організм на грань економічної, екологічної і демографічної катастрофи. Якщо звеличувати, ідеалізувати будь-які сторони або тенденції життя суспільства, то це обов'язково приводить до замовчування, витіснення інших, органічно з ними взаємопов'язаних.

Витіснення. Аналізуючи «витіснення» в масовій свідомості, він вважає, варто визначити кордони аналогії цього процесу в індивідуальній та масовій свідомості.

Механізм перенесення. Всі негативні сторони життя, які потрапляють в поле зору масової свідомості, автоматично переносяться на іншу соціальну систему, яка протистоїть даній. Всі моральні вади і соціальні вади, джерела соціального зла приписуються образу ворога.

Специфіка масової свідомості

У взаємодії різних – ідейних, науково-теоретичних, психічних – способів відображення об'єктивного світу, різних джерел знань, власне, є специфіка масової свідомості як особливого виду суспільної свідомості. Окрім того, специфіка, функціональні якості масової свідомості зумовлені особливою соціальною природою її носія – маси. Більшість труднощів у визначенні масової свідомості виникає при спробі розкрити сутність масової свідомості, приймаючи як вихідний пункт аналізу термінологічне допущення, що центральним поняттям, яке лежить в основі розуміння масової свідомості, є поняття „маса”. Досліджуючи дану тему, науковець Т. Науменко зазначає, що прийняття „маси” за вихідний пункт дослідження масової свідомості змушує проводити, в остаточному підсумку, марний пошук місця маси серед інших соціальних спільностей (груп) і, отже, знаходження її специфічних властивостей, закономірним результатом якого є висновок про те, що масова свідомість „ексгруппова”, „така, що руйнує межі” всіх існуючих у суспільстві груп. „Неможливість визначити поняття маси з неминучістю приводить до висновку про неможливість визначення поняття маси логічними й теоретичними засобами. Масова свідомість як відносно стійке духовне утворення, яке забезпечує дану конкретну масу можливістю орієнтуватись в реальних ситуаціях, існує рівно стільки, скільки живе те відносно стійке соціальне утворення, яке породжує даний тип свідомості.”[10, 120]

Проаналізувавши результати спроб вчених-соціологів визначити феномен масової свідомості, можна зробити висновок, що твердження про те, що об'єкт їхнього дослідження практично не можливо однозначно визначити, є наслідком недостатньої розробленості категоріального апарата тієї теорії, яка була методологічною базою дослідження. З одного боку, начебто зрозуміло, що масова свідомість має „ексгрупповий характер”, тобто є чимось абстрактним. А, з іншого боку, відчувається необхідність визначення меж, щоб досліджувати даний феномен. Отож, мова йде про два зовсім різні рівні дослідження об'єкта й, отже, повинно бути два різних поняття, що відбивають ці рівні. „Очевидно, необхідно розрізняти масову свідомість і свідомість мас, відповідно застосовуючи до їхнього аналізу адекватні методологічні засоби”, - висловлює своє бачення вирішення цієї проблеми Т. Науменко. Саме так, як, наприклад, підійшов до аналізу подібної (за структурою) проблеми співвідношення суспільної свідомості й свідомості суспільства О. Уледов у роботі „Духовне життя суспільства”, де він розрізняє ці два поняття [11, с.184 – 190]. Дослідниця пояснює свою точку зору наступним чином: якщо категорії „суспільна свідомість”, „масова свідомість” є гносеологічними і застосовуються для соціально-філософського й загальносоціологічного аналізу свідомості з метою виявлення його сутності, то категорії „свідомість суспільства” і „свідомість мас” є онтологічними, і характеризують свідомість із боку змісту й форм її проявлення. Однак свідомість суспільства за своїм змістом ширша свідомості мас. Свідомість суспільства будь – якого періоду включає в себе різні рівні і

форми свідомості всіх народів, націй, класів та інших соціальних утворень. На відміну від свідомості суспільства, свідомість мас дає можливість соціологічного дослідження не тільки свідомості конкретного соціально-історичного організму в цілому, але і його окремо взятих структур - сфер, груп, рівнів і т.д. Свідомість мас можна досліджувати за суб'єктами різних видів діяльності, за соціальними нормами, партійними ідеологіями, за економічними рівнями, релігійними тенденціями і т.д. Тому що рамки об'єкта дослідження, тобто носія свідомості мас, задаються суб'єктом дослідження або суб'єктом впливу, то це можуть бути жителі будь-якого населеного пункту. Може бути взятий віковий зріз, національний і т.д. Поняття свідомості мас дає можливість виділення об'єкта соціологічного дослідження соціальних явищ і процесів як за якісними, так і за кількісними критеріями. Поняття „маси” може збігатися з поняттям групи, аудиторії, класу, електорату й будь-якими іншими соціальними сукупностями, виділеними соціологами для дослідження або суб'єктами масово-комунікативної діяльності з метою впливу на форми поведінки й прояву соціальної активності. У той час як масова свідомість, як відомо, є практична свідомість, тобто свідомість будь-якого соціального утворення, розглянутого з боку практичного рівня його функціонування, тобто безпосередньо уплетеного в практику. А ось як пояснює ці категорії Я.С. Любимий. В понятті „свідомість мас” відбувається відволікання від процесу виробництва цієї свідомості, а основна увага акцентується на процесі соціологічного функціонування свідомості різних соціальних груп і її сукупності. Тут на перше місце виходить емпіричне різноманіття індивідуальних та групових свідомостей на основі загальної для них категоріальної структури в об'єднану спільною метою, завданнями і мотивами певну єдність, що має ту чи іншу енергію дії. Водночас масова свідомість проходить ряд ступенів (чи-то етапів) розвитку від аморфної, маніпульованої свідомості, яка виникла у процесі масифікації, до самоорганізуючої свідомості, і нарешті, до демасифікованої свідомості, коли вона стає вже не свідомістю мас, а свідомістю вільних асоціацій індивідуальностей і малих груп індивідів, які можуть інтегруватись у великі групи індивідів. Отож, „масова свідомість стає свідомістю мас в найвищому сенсі цього слова тоді, коли вона набуває здатність до саморегуляції і самовизначення, вириваючись із ланцюга негативних процесів масифікації. Але цього разу її ліпше було б назвати не свідомістю мас, а свідомістю народу, диференційованого на індивідуальності, які знаходяться в органічному цілісному взаємозв'язку” [9, с. 28].

Співвідношення масової свідомості з категоріями свідомості

Вчених завжди цікавило питання, чим є масова свідомість по відношенню до категорій свідомості. Автор цього дослідження також прагне це зрозуміти. Аналіз літератури дозволяє висловити, що на думку дослідників, масова свідомість пронизує всі рівні, форми і сфери суспільної свідомості, має різні стани своєї активності – від повної

пасивності і розрізненості до активної спільної дії великих соціальних груп, які направляються спільними ідеями і цінностями. Іншими словами, вона може мати різні енергетичні стани – від пасивної думки до діяльного переконання і навіть фанатичної активності. Дослідник Г.Ділігенський називає масову свідомість видом суспільної свідомості. Б.Грушин уточнює: „Масова свідомість – специфічний тип суспільної свідомості. Вона має розгалужені зв'язки з іншими сферами та рівнями суспільної свідомості. Їй властиво вбирати в себе продукти всіх цих сфер, черпати свій зміст із ідеології, науки, художньої творчості, буденних емпіричних уявлень.” Ця властивість дає можливість розглядати її як „сумарне вираження рівня або стану суспільної свідомості тої чи іншої епохи, взятої в цілому” [12, с. 61]. Він зазначає, що масова свідомість не співпадає ні з одним із відомих видів свідомості: індивідуальною та суспільною, класовою і некласовою, теоретичною і буденною, релігійною і політичною, офіційною і неофіційною, оскільки вона виділяється через протиставлення її свідомості спеціалізованим, професійним, а також унікальним (індивідуалізованим). „Масова свідомість - складне багатшарове утворення, яка є переплетенням різних форм свідомості; вона є свідомістю „ексгруповою”, що визначається рядом соціальних підсистем, в тому числі і засобами масової комунікації” [13, с. 96]. Отже, масова свідомість не прив'язана „жорстко” до якогось одного типу і виду масових спільностей, для яких вона була б їх власною свідомістю.

Як же співвідносяться **суспільна й масова свідомість**? На думку Б.Грушина, зміст масової свідомості значно поступається змісту суспільної свідомості в цілому, оскільки, по-перше, багато форм останньої проникають в масову свідомість не повністю, а якимись фрагментами, по-друге, вона поступається за змістом сукупній індивідуальній свідомості, яка за своїм „предметним рядом” навіть виходить поза рамки суспільної свідомості. З іншого боку, вважається, що масова свідомість „багатша” за суспільну. Саме Б. Грушин відмічає, що такий підхід не дає можливості вирішити дане питання до кінця. Адже в змісті однієї та іншої свідомості є як загальні, так і не зовсім „частини”, в результаті чого про кожен з них можна сказати, що вона одночасно і „ширша”, і „багатша”, і „вужча”, і „бідніша” іншої.

Масова і буденна свідомості. Дуже часто вважають їх рівнозначними. Адже багато визначень щодо буденної свідомості, можна віднести і до масової. Як і буденна, масова свідомість - це багатшарове, складне, і суперечливе утворення, що детермінується безпосередньо умовами життя індивідів, опирається на їхній трудовий і побутовий досвід. Включає в себе розсудливі і емоційні елементи. Однак буденна і масова свідомості мають не лише ряд елементів тотожності, але й суттєву різницю, як вважає дослідник Я. Любимий. На його погляд, масова свідомість відрізняється від буденної дією її носіїв чи готовністю до дії, тобто енергетичним станом. „В цьому змісті буденна свідомість – це

гносеологічний зріз, а масова свідомість – діяльний, практично-соціологічний зріз реальної свідомості індивідів, соціальних груп, всього суспільства” [9, 12]. Спираючись на ті наукові результати, які вже є, можна сказати, що буденна і масова свідомості є два відносно самостійних явища. „Відрізняються вони за типом та суб’єктом відображення, за своїми соціальними функціями, а головне, за своєю природою,” - переконані науковці Н.. Кукушкіна і Л. Насонова [14, 23]. На їх погляд, **по-перше**, суб’єктом масової свідомості є маса – неklasична спільність. Маса може бути представлена одною або кількома різними класичними спільностями. Суб’єктом буденної свідомості є суспільство в цілому або класична спільність як елемент соціальної структури. **По-друге**, відображення суспільного буття в масовій свідомості носить складний опосередкований характер: масова свідомість не виробляє безпосередньо власних ідей, а лише своєрідно переробляє, „перетворює” ідеї, які створює свідомість класів, націй, етнічних та демографічних груп. Буденна свідомість відтворює суспільне буття безпосередньо, породжуючи власні ідеї, які виражають специфіку конкретних соціальних груп. **По-третє**, не можна ототожнювати структуру масової свідомості зі структурою свідомості соціальної групи. У масовій свідомості дуже важко виділити які-небудь стійкі однотипні елементи, зрозуміти ті закономірності, яким вони підкоряються в своєму функціонуванні. Тому, як переконані дослідниці, неправильно буде говорити про буденну масову свідомість, або теоретичну масову свідомість або масову ідеологію. **По-четверте**, масова свідомість, атомістична, як атомістична і сама маса. Індивід не входить в масу органічно і сприйматиме її не як природне середовище свого соціального буття, а тільки як зовнішню випадкову обставину, яка вимагає ситуативної одноманітної роботи свідомості. Зміст індивідуальної свідомості, як правило, неадекватний змісту свідомості мас. В буденній свідомості проявляється взаємозалежність і адекватність одне одному. Свідомість індивіда і свідомість спільності або суспільства в цілому. В буденній свідомості інтереси особистості усвідомлюються як взаємопов’язані з суспільними інтересами. Не випадково саме на рівні буденної свідомості базові поняття слугують матеріалом для створення складних теоретичних систем, професійної творчості в будь-яких галузях духовного виробництва.

Однією з категорій суспільної свідомості є **спеціалізована свідомість**. Наскільки ж тотожною є вона по відношенню до масової. На думку деяких дослідників, поняття „спеціалізована свідомість” і „масова свідомість” в літературі ще не мають належного обґрунтування і їх вживання повільно входить в науковий ужиток. І все ж, базуючись на досягнутих знаннях, давайте прослідкуємо співвідносність цих двох категорій. Спеціалізованою є свідомість, яка ще не стала розповсюдженою, наприклад, наукове знання. Більшість спеціалістів виділяють спеціалізовану свідомість, вважаючи, що без неї не можливо

продуктивно вивчити масову свідомість. Так, О. Уледов зазначає, що „спеціалізована свідомість – це духовні цінності, які створюються професійними групами, які зайняті в духовному виробництві. В суспільстві завжди є якась сукупність ідей, поглядів, концепцій, які до певного часу є прерогативою спеціалістів. І як тільки в суспільній практиці виникає потреба в цих ідеях, постає завдання їх розповсюдження до масштабів масової свідомості. І тоді „прогресивні ідеї” переводять з рівня спеціальної на рівень масової свідомості, матеріалізуючи свідомість, перетворюючи її в суспільну силу” [15, с. 64]. Спеціалізована і масова свідомості не зводяться до теоретичної та буденної, але вони не виступають і особливими типами свідомості. На це варто звернути увагу тому, що інколи наполягають на визначенні масової свідомості як самостійного специфічного типу свідомості, переконаний вчений. Звісно, що масова свідомість, тісно взаємодіючи зі спеціалізованою, засвоює багато положень, проходить історичні етапи свого розвитку. В її основі лежать знання, отримані як звичним шляхом, так і впроваджені, перенесені, адаптовані з рівня спеціалізованої свідомості й перетворені в соціальні установки, переконання, соціальні міфи й т.д. Отож, можна сказати, що це дві взаємопов’язані і взаємозалежні категорії, хоча і відмінні одна від одної. Розподіл свідомості на масову і спеціалізовану - це розподіл не за суб’єктами свідомості, а за її рівнями, а саме за рівнями її залучення до практики - безпосередньої (масова свідомість) і опосередкованої (спеціалізована свідомість). „Для співвіднесення свідомості, що функціонує в системах практичної й духовної діяльності, може бути використане уявлення про рівні. Тоді свідомість у системі практики, виступає як практична (масова), а свідомість у системі духовної діяльності виступає як спеціалізована (теоретична),” - відмічає В. Фофанов. Розподіл свідомості на масову (практичну) і спеціалізовану (теоретичну) є, таким чином, розподіл, пов’язаний з розрізненням практичної й духовної діяльності, „де з погляду цілого матеріальні компоненти функціонально переважають у практичній діяльності (практиці). Причому, перша безпосередньо визначає дії й поступки великих мас людей, виступаючи в якості „свідомого спонукання”, друга, перш ніж виконувати таку функцію, повинна ще стати масовою” [16, с. 220]. Власне, звідси виникає суспільна потреба у трансляції, передачі спеціалізованої свідомості в масову, тобто, безпосередньо в практику. Частина знань дуже тривалий час може не виступати об’єктом масової свідомості. На цьому етапі дуже важлива роль масових комунікацій, які популяризують продукти діяльності спеціалізованої свідомості. У свою чергу, для того щоб бути переведеними, трансльованими з рівня спеціалізованої свідомості в масову, продукти спеціалізованої свідомості повинні бути адаптовані до сприйняття масовою свідомістю, тобто вони повинні прийняти такі форми, які б могли бути засвоєні масовою свідомістю. Масово-комунікативний процес, а саме журналістика, як одна з його сторін, є

одним з тих видів діяльності, що займається переважно адаптуванням для масової свідомості тих продуктів спеціалізованої свідомості, які визнані актуальними.

В тому, як масова свідомість формується самими масами, її зміст співпадає з суспільною психологією, є продуктом соціально-психологічних процесів. Вона є сфера, в якій взаємодіють **ідеологія та суспільна психологія**. Перш за все, слід уточнити, що означають ці категорії. Ідеологія та суспільна психологія виконують соціальні функції суспільної свідомості. Ідеологія – це „система поглядів та ідей, у яких усвідомлюється та оцінюється ставлення людей до дійсності й одне до одного, соціальні проблеми та конфлікти, а також містяться цілі (програми) соціальної діяльності” [17, с. 76]. Як правило, будь-яка ідеологія створює спотворену картину соціальної дійсності, оскільки відображає її головним чином з погляду інтересів, потреб, цілей одного соціального суб'єкта. Вона прагне так ідейно, концептуально оформити інтереси її носія (соціального суб'єкта), щоб показати їх як інтереси всього суспільства і таким чином залучити на свій бік, включити у практичну діяльність, боротьбу (або, навпаки, нейтралізувати) переважну більшість населення. Суспільна психологія – це сукупність соціально-психологічних явищ і процесів. Вона виражена у почуттях, настроях, стереотипах, думці великих груп людей. Її функція – формування соціально-значущих почуттів, настроїв, зацікавленого ставлення людей до соціальної дійсності явищ суспільного життя, свого становища у суспільстві. „Особливість суспільної психології полягає також у тому, що вона є проявленням масової суспільної свідомості. Спеціалізована й масова свідомість є структурними утвореннями суспільної свідомості. Масова свідомість - це широко розповсюджена свідомість. Ідеологічні концепції, виступаючи у формі спеціалізованої свідомості, спочатку є, як правило, надбанням не багатьох наук. Для того, щоб знання функціонувало в практичній діяльності, воно має бути трансльованим, перенесеним із спеціалізованого знання в знання практичне, тобто функціонуюче в рамках самої практики. Така трансляція відбувається в рамках духовно – практичної діяльності, діяльності з переведу спеціалізованої свідомості в масову, де світогляд приймає форму світоспоглядання, а ідеологія, яка перетворюється у переконання й готовність діяти відповідно їм, приймає форму суспільної психології,” – вважає вчений О. Уледов [18, с. 95]. Дослідник Я. Любивий, стверджує, що масова свідомість і суспільна психологія - близькі за своїм змістом, перехресні духовні утворення. Суспільна психологія - це спосіб реального існування свідомості великих мас людей, а масова свідомість міститься в психологічних структурах, які об'єднують людей в духовно-психологічні спільноти. Водночас між цими феноменами існують суттєві відмінності. **Об'єкт суспільної психології** - соціум, реальне життя суспільства, і особливо - суспільні стосунки. Об'єктом же масової свідомості є не тільки суспільство, а й природа. Масова свідомість

включає в себе не тільки суспільну психологію, а й елементи концептуалізованого ідеологічного та іншого соціального знання. В масовій свідомості, на відміну від суспільної психології, елементи соціального значення (ідеологія, зокрема) не тільки міцно вплетені в психологічну тканину соціальних почуттів і емоцій, а й існують в більш-менш відносно самостійній буденно-логічній формі, коли є окремі блоки систематизації і концептуалізації соціального знання. „Сьогодні водночас масова свідомість - це певний рівень соціальних знань, які існують у відповідній суспільно-психологічній сфері. Масова свідомість є синтетичною єдністю соціального (і не тільки) знання і суспільної психології, соціального знання і соціальних орієнтирів, цінностей, практичних установок” [9, с. 15]. Якщо в понятті „**суспільна психологія**” акцент робиться на духовно-психологічній атмосфері великих груп людей, то в понятті „масова свідомість” акцент зміщується на категоріальні ідеальні структури масової комунікації. Ці комунікативні структури масової свідомості забезпечують підключення індивідів до соціальної групи, соціуму в цілому. Отож, тільки в граничних випадках можна ототожнювати суспільну психологію і масову свідомість. Суспільна психологія - це масова свідомість, але вона відтворює тільки соціальне буття і переваги на одному з рівнів - почуттєво-емоційному.

Співвідношення між **масовою та класовою свідомістю**. Масова свідомість активно взаємодіє з класовою свідомістю і глибоко пронизує її. Класова свідомість включає ідеї, думки, уявлення, бажання, пробудження, устремління того чи іншого класу, також традиції, звички, спрямованість волі класу, його ілюзій, хибні погляди, забобони і таке інше. З виникненням комуністичної партії її ядром виступає ідеологія марксизму-ленінізму, яка є одночасно і основним орієнтиром масової свідомості трудящих. В її основі – догматизм у вивченні істин життя, нав'язування ідеалів, способу життя, коли людина була гвинтиком потужної бюрократичної машини. Привертає увагу дослідження, де вивчається стан масової свідомості капіталістичного суспільства. В умовах капіталізму яскраво простежується жорстка система виживання, що відбивається на стані масової свідомості. Аналізу процесів, які відбувались в психології і у свідомості мас в рамках капіталістичного світу присвячено ряд наукових робіт. Зокрема, Г. Ділігенський в своїй книзі „Проблеми масової свідомості капіталістичного суспільства” досліджує масову свідомість на **особистісному та груповому рівнях**, що дозволяє зрозуміти провідні тенденції свідомості основних класових та інших соціальних груп, які впливають на суспільний розвиток в умовах капіталізму. Аналізуючи тенденції цієї свідомості в період після другої світової війни, особливо в 70 – 80 роках XX століття, він робить висновок, що „масова свідомість капіталістичного суспільства – це свідомість епохи загальної кризи капіталізму. Все, що відбувається в світі, що оточує звичайного жителя капіталістичної країни, в його психіці, свідомості, загострює потребу зрозуміти, чого він може хотіти і

добиватися. Ця потреба і породжує той пошук мети і змісту, який став примітною рисою масової свідомості капіталістичного суспільства. Одні стають активними, беруть участь в боротьбі за високі суспільні цілі та ідеали. Інше бачать вихід в психологічному „розриві” з незрозумілим і ворожим „великим суспільством”. Треті знаходять опору в містичному екстазі релігійних сект, в субкультурі молодіжних гетто. Багато тих, особливо хто став жертвою безробіття, бідності, незабезпеченого майбутнього, впадають у відчай і фаталізм, мріють про те, як би вижити, втриматись на поверхні” [19, с. 10]. Дослідник зазначає, що різноманіття типів масової свідомості, його поляризація – природні явища для капіталістичного суспільства з притаманним йому антагонізмом класових інтересів, боротьбою ідеологій, які охоплюють всі рівні і сфери суспільної свідомості. Але при цьому різноманітті пошук справжніх цілей, цінностей суспільного та особистого життя веде до глибоких незворотних змін у свідомості мас. Саме через таке поєднання різних багат в чому розрізнених джерел протесту проходить шлях до **революціонізації** масової свідомості. Резерви впливу буржуазної ідеології на маси все ще великі: вони опираються не тільки на міць витонченого пропагандистського апарату капіталізму, але й на протиріччя самої масової свідомості. Ускладнення системи мотивів і знань мас підсилює як їх опозиційність капіталізму, так і дезорієнтацію, розгубленість, втрату ясних ідейних орієнтирів. Стан масової свідомості в умовах капіталізму розглядає і В. Вайнштейн, але в його роботі мова про один з аспектів широкої теми масової свідомості у сучасному капіталістичному суспільстві – а саме, про осмислення його стану з точки зору вирішення елементів соціального незадоволення, а також оцінки масштабів, можливостей і перспектив вираження цього незадоволення і громадсько-політичного протесту мас. Дане дослідження становить мету з’ясування загальних для всього регіону розвиненого капіталізму рис масової свідомості. Автор зазначає, що „діапазон політичного вираження соціального протесту мас має протяжність від ультралівого радикалізму, тероризму до пожвавлення виступів крайнього лівого, фашистського спрямування. Нерідко поглиблення соціального невдоволення і розчарування в капіталістичній дійсності породжує в масах політичну апатію, байдужість до суспільної дії” [20, с. 16]. Для даного етапу розвитку суспільно-політичного протесту мас (70 – 80 - ті роки) характерно не лише накопичення труднощів і посилення перешкод на шляху реалізації антикапіталістичних потенцій трудящих, але і поява нових можливостей в боротьбі прогресивних, демократичних сил, відкриття нових сприятливих перспектив вираження соціального протесту. Ці тенденції пов’язані з підвищенням питомої ваги в масовій свідомості гуманістичних, загальнодемократичних цінностей, які з піднесенням відтворюються у масових демократичних рухах. Активізація масових рухів, підтверджуючи посилення різноманітних форм протесту,

знаменує в той же час зміщення „епіцентрів” боротьби за соціальний прогрес на нові сфери суспільного життя, в нові галузі.

Висновки

Розглянувши праці вчених, автор цієї статті робить висновок, що розмаїття підходів різних дослідників, звичайне явище для науки, але це не вносить ніякої ясності й не дає відповідей на складні питання, які виникають щодо аналізу масової свідомості. Єдине, що здається зовсім очевидним, так це одностайна думка дослідників масової свідомості про те, що цей феномен є надзвичайно складним і, звичайно ж, вимагає подальшого вивчення. Категорія масової свідомості все впевненіше входить в наше суспільство, хоча тлумачення її залишаються доволі неоднозначними, недостатньо розроблені деякі методи логічної проблеми вивчення даного феномена. Певного уточнення потребує коло явищ, які складають зміст масової свідомості. Потрібні аналіз методів впливу масової свідомості на поведінку окремих – великих і малих соціальних груп, різних колективів людей, а також на функціонування соціальних інститутів, закладів, організацій. Не розробленою залишається проблема про „шари (прошарки)” і „поля” масової свідомості. Відзначаючи якісні зміни, які відбуваються у розвитку масової свідомості, водночас не варто перебільшувати її роль у формуванні духовної культури людей. При всіх прогресивних змінах, що відбуваються в ній, їй властива обмеженість, яка не дає змоги глибоко відображати об'єктивну дійсність, брати активну участь у формуванні в особистості наукового бачення світу. Процеси суспільного буття випереджають рівень масової свідомості. „Передові ідеї, пов'язані з усвідомленням необхідності підвищення соціальної активності людей на шляху до прискорення прогресу суспільства, його свободи, гармонізації суспільних відносин, ще не оволоділи повною мірою масовою свідомістю, не знайшли в ній достатнього відображення. В цьому полягає суперечливий характер розвитку як масової, так і суспільної свідомості в цілому” [21, с.373].

Зміни в економічній сфері, ламання соціальних стереотипів та інші соціальні потрясіння приводять до активізації широких мас населення, до підвищення рівня їх політичної, економічної, технологічно-кваліфікаційної, гуманітарної й, нарешті, загальної культури. Зупинити стихійну силу нової свідомості, що прокинулась в людях, і розуміння в масах, неможливо. Тож дослідників чекає велике поле для діяльності.

Перспективи подальших досліджень:

- аналіз стану та динаміки масової свідомості в сучасну епоху.

Джерела

1. Воронкова В. Г. Філософія: Навчальний посібник. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 464 с.
2. Кирилов Н. П. Массовое сознание. Структура. Генезис. Сущностные характеристики. - Томск, 1995. Ч. II. - С. 66.

3. Різун В. В. Маси: Тексти лекцій. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. – 118 с.
4. Сергиенко П. А. Проблемы философии, выпуск 80, Киев, «Вища школа», 1989, - 156 с.
5. Уледов А. К. Структура общественного сознания. Теоретика социологического сознания. М., 1968, - 205 с.
6. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – 590 с.
7. Грушин Б. А. Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования – М.: Политиздат, 1987. – 368 с.
8. Сергиенко П. А. Проблемы философии, выпуск 80.- Киев: «Вища школа», 1989, - 250 с.
9. Любимый Я. С. Современное массовое сознание: динамика и тенденции развития.- Киев: Наукова думка, 1993, - 140 с.
10. Науменко Т. В. Социология массовой коммуникации: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2005. – 288 с.
11. Уледов А. К. Духовне життя суспільства. - М., 1980. - С. 197
12. Грушин Б. А. Мнение о мире и мир мнений. – М., 1967. - 120 с.
13. Грушин Б. А. Логические принципы исследования массового сознания // Вопр. Философии. – 1970. - №8.
14. Кукушкина Н. И., Насонова Л. И. Обыденное и массовое сознание. Вестник Московского университета, № 1, 1991.
15. Уледов А. К. Перестройка и сознание. М., 1989, - 206 с.
16. Фофанов В. П. Социальная деятельность как система. – Новосибирск, 1981. - 255с.
17. Волков В. Ю., Салтовський О. І. Людина і світ: Навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004. – 352 с.
18. Уледов А. К. Суспільна психологія й ідеологія. - М., 1985, 276 с.
19. Дилигенский Г. Г. В поисках смысла и цели: Проблемы массового сознания современного капиталистического общества. – М.: Политиздат, 1986. – 256 с.
20. Вайнштейн В. И. Массовое сознание и социальный протест в условиях современного капитализма. – М.: Наука, 1990. – 169 с.
21. Губерський Л.В., Надольний І.Ф., Андрущенко В.П. Філософія: Навчальний посібник, - 5-е вид., випр. і доп. – К.: Вікар, 2005. – 455.

Стаття надійшла 10.10.09 р.